

Şəfaqət Hüseynova
ADU

NİTQ SİTUASIYALARINDA BAĞLAYICILARIN FUNKSIONALLIĞI

Açar sözlər: *bağlayıcı, tabelilik bağlayıcısı, tabelsizlik bağlayıcısı, budaq cümlə, funksional xüsusiyyətlər.*

Key words: *conjunction, subordinating conjunctions, coordinating conjunctions, functional features.*

Ключевые слова: *союз, подчинительные союзы, сочинительные союзы, придаточное предложение, функциональные свойства.*

Elmi qrammatikanın, xüsusən də, morfologiyanın əsaslı şəkildə öyrənilməsi istiqamətində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi ən vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan dərslərlərində köməkçi nitq hissələri tədqiqat obyekti kimi sırf qrammatik aspektdə araşdırılmış, bir sıra mübahisəli məsələlər öz həllini tapmış, onların dilin qrammatik quruluşundakı yeri müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu dil vahidlərinin kommunikativ dil situasiyasında mövqeyi, dilçiliyimizdə demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

Funksional qrammatikada söhbət nitq prosesi ilə bağlı dil vahidlərinin ixtiyarında olan potensial imkanlardan, onların mənalarından, funksional qrammatikanın əsasını təşkil edən qrammatik elementlərdən, bu dil elementlərinin nitq şəraitində müəyyən məna rəngarəngliyinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Burada müəyyən bir fikrin ifadəsində dil sistemində mövcud olan qrammatik qanunauyğunluqlar və qrammatik dil vahidlərinin dilin müxtəlif mərhələlərində əlaqələnməsi ilə bağlıdır. Bu cəhət dil sistemini nitq sistemi ilə paradiqmatika ilə sintaqmatikanı bir-biri ilə əlaqələndirir.

Funksional qrammatikanın əsas məqsədi dil vahidlərinin geniş mənada dilin müxtəlif istiqamətlərində digər qrammatik üsürlərlə əlaqəsinin fikrin ifadəsinə xidmət etməsidir. Lakin bu o demək deyil ki, funksional qrammatika qrammatik vahidlər və qrammatik kateqoriyalar sistemi əsasında formalaşan qrammatikanı inkar edib, yeni bir elm sahəsi kimi meydana çıxır. Funksional qrammatika ümumilikdə mövcud olan qrammatikanın funksional cəhətdən öyrənilməsidir. Funksional qrammatikanın əsas komponenti nitq prosesi ilə bağlı olaraq dil vahidləridir ki, buraya həm qrammatik, həm də leksik morfemlər, morfologiya və sintaksislə bağlı nitqin yaranmasında və formalaşmasında özünü göstərən amillər daxildir.

Funksional qrammatikada müəyyən bir nitq hissəsinə aid qrammatik kateqoriyanın, eləcə də, qrammatik mənaya malik köməkçi nitq hissələrinin qrammatik mənasının cümlənin semantik mənasına göstərdiyi təsir əsas istiqamətdir. Bu zaman qrammatik dil vahidi olan cümlənin sintaktik-semantik təsviri verilir.

Bildiyimiz kimi, ünsiyyətin mədəni nitq səviyyəsinə çatması tarixi bir prosesdir. Cəmiyyətdə mədəniyyətin inkişafı nitq situasiyalarında fikrin ifadəsi üçün daha mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə olunması zərurətini meydana çıxarmışdır. Əvvəllər qurduğu dialoqlarda daha çox sadə cümlələrdən istifadə edən insan artıq nitqində mürəkkəb quruluşlu tabeli və tabesiz cümlələrdən istifadə etmiş, onlar arasındakı tabesizlik, tabelilik əlaqəsinin işlədilməsinə ehtiyac duymağa başlamış, demək olar ki, elə bu zəmində də dildə bağlayıcılar yaranmışdır.

Bağlayıcılar cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradır, leksik mənaya malik olmur, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bilmir, müstəqil sualla cavab vermirlər. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi olaraq, morfoloji dil vahidi olmasına baxmayaraq, funksional cəhətdən sintaktik vahid kimi öyrənilə bilər. “Bağlayıcılar, xüsusilə tabelilik bağlayıcıları sintaktik çalar yaratmağa xidmət etdiyi üçün sintaktik kateqoriya hesab olunur və geniş şəkildə sintaksisdə təhlil olunur” [1, 129]. Bağlayıcılara, onların ayrı-ayrı mənə növlərinin nitq prosesində yaratdığı mənə çalarlarına funksional baxış müəllifin bu fikrini tam şəkildə təsdiq edir.

Dilin qrammatik sistemində bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarına bölünürlər. Tabesizlik bağlayıcıları birləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, inkarlıq, tabesizlik bağlayıcıları isə səbəb, şərt, güzəşt, aydınlaşdırma, müqayisə kimi mənə növlərinə ayrılırlar.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaratmaqda spesifik rol oynayan tabelilik bağlayıcıları mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zaman, müqayisə, yer, səbəb, qarşılaşdırma və s. budaq cümlələrində işlənməklə kəmiyyətə çoxluq təşkil edirlər. “Həmin bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyəti baş cümlə komponentindəki feillərin semantikasından, eləcə də budaq cümlə komponentindəki informasiyanın əhəmiyyətli olub-olmamasından çox asılıdır” [2, 5].

Qeyd etdiyimiz kimi, bağlayıcılar morfoloji cəhətdə dəyişməyən kateqoriya olub, cümlə üzvi vəzifəsi daşımır, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini, eləcə də, mətnin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir. Lakin bütün bu xüsusiyyətlərlə yanaşı bağlayıcıların cümlələrin mənasında, mətnin formalaşmasında rolu olduğunu inkar etmək olmaz. Funksionallıq baxı-

mından köməkçi nitq hissələrinin istərsə cümlənin, istərsə də mətnin quruluşunda, məna yükündə özünəməxsus yeri vardır. “Bəlkə ananın könlündən keçir ki, biz də kəndə gedib onlarla birlikdə istirahət edək” mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləsində istifadə olunan “da”, “də” bağlayıcısı məhz baş cümlədən doğan “ananın könlündən nəyin keçməsi” sualının cavabının budaq cümlədə daha konkret “məhz bizim kəndə getməmizi” aydınlaşdırır. Bundan başqa “da”, “də” bağlayıcısı mübtədə budaq cümləsində baş cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənən qəlib sözlərdən sonra işlənib və həmin cümlədə ifadə etdiyi mənanı təsdiqləməklə yanaşı, həmin qəlib sözlə birlikdə bütövlükdə budaq cümlədəki mənanı açmış olur. “O da məlum idi ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəmirdi” kontekstində istifadə olunan bağlayıcı funksional baxımdan budaq cümlənin mənasını tam şəkildə açır. Əgər cümlədən bağlayıcını götürsək, o zaman qəlib sözün, yəni “o” əvəzliyinin ifadə etdiyi mənada mücərrədlik ifadə olunur. “O məlum oldu ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəmirdi” cümləsi ilə əvvəlki cümlədəki mənanın müqayisəsi belə bir fikri söyləməyə imkan verir ki, bağlayıcının cümlədə iştirakı, şifahi nitq zamanı xüsusi məntiqi vurğu ilə tələffüzü məhz fikrin daha konkret və dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, funksional cəhətdən bağlayıcının cümlənin məna yükündəki rolunu müəyyənləşdirmək üçün nümunələri müqayisə edək. “Eləsi olur ki, soyuqda evdən bayıra çıxmaq istəmir”, “Eləsi də olur ki, yağışın, qarın yağmasını səbirsizliklə gözləyir”. Göründüyü kimi, hər iki cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və baş cümlələrdə sahib şəxsi bildirən mənsubiyyət şəkildə “eləsi” ifadəsi işlənmişdir. Birinci cümlədəki qəlib söz daha çox ümumilik anlayışı ifadə etdiyi halda, ikinci cümlədəki qəlib söz bağlayıcı ilə birlikdə konkretlik ifadə edir ki, bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmayıb, ümumiləşmiş qrammatik məna ifadə etmə xüsusiyyətinə malik dil vahidləridir. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşca formalaşmasında müstəsna rolunu oynayan “ki” bağlayıcısının həmin cümlədən çıxarılması bu cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədən ayrı-ayrı sadə cümlələrə çevrilməsinə gətirib çıxara bilər. “Onu da bilirlər ki, dərsə həmişə hazır gəlmişəm” cümləsindəki aydınlaşdırma bağlayıcısı olan “ki” bağlayıcısı “Onu da bilirlər” və “Dərsə həmişə hazır gəlmişəm” sadə cümlələrindən tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlə yaratmaqla yanaşı, həm də baş cümlənin feili xəbərinə aid olan budaq cümləni tələb edir, yəni funksional cəhətdən baş cümlədə ifadə olunan fikrin tamamını tələb etməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, “çoxmənalı “ki” bağlayıcısı dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olub, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında sintaktik əlaqə

yaratmışdır. Bu bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırma mənalari ilə baş cümləyə bağlayır” [3, 31].

Funksional aspektdən yanaşdıqda kontekst daxilində bağlayıcıların cümlənin məna yükünün müəyyənlişməsində, dəqiqləşməsində mühüm rol oynadığının şahidi oluruq. Fikrimizi nümunələrlə izah edək. “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Elə ki yoruldu, gördüyü işdən özü peşman olacaq” zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində istifadə olunan “elə ki” bağlayıcısının cümlədəki mənaya, eləcə də, cümlənin quruluuna təsiri göz önündədir. Funksional məna çalarına görə tam əminliklə deyə bilərik ki, bu bağlayıcının ixtisarı birbaşa həm cümlənin mənasına, həm də quruluşuna təsir edəcəkdir.

Bu bağlayıcının cümlədəki funksional xüsusiyyəti baş cümlədə icra olunan hərəkəti dəqiq, konkret zamanla əlaqələndirməkdir, yəni, birinci cümlədə məhz “külək qalxan kimi (zaman)”, ikinci cümlədə isə məhz “yorulan kimi (zaman)” konkret zaman anlayışını ifadə edir. Funksionallığına görə “elə ki” bağlayıcısı bu cümlələrdə “kimi” qoşması, “zaman” leksik vahidi ilə əvəzlənsə eyni mənalı cümlələr olacaq. Müqayisə edək: “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxan kimi, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxan zaman, tez qayıdıb evə gəl”. Hər üç cümlədə ifadə olunan fikir eynidir. Eyni zamanda bu bağlayıcı cümlədə şərt mənasını da bildirir. Yəni, bir tərəfdən zamanla əlaqələnmə, digər tərəfdən də şərt anlayışı ifadə olunur. “Elə ki, külək qalxdı, tez qayıdıb evə gəl”, “Külək qalxsa, qayıdıb evə gəl” mənasını, yəni şərti bildirir. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biri sayıla bilər. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxır ki, bağlayıcıların leksik mənasının olmaması onların cümlənin məna yükünün müəyyənlişdirilməsində rolunun olmaması demək deyildir. Funksional cəhətdən tam əminliklə demək olar ki, yalnız qrammatik kateqoriya olmalarına rəğmən bağlayıcılar kontekst daxilində müəyyən məna çalarının ifadəsinə xidmət edə bilərlər. “Köməkçi nitq hissələri nə əşya adı, nə əlamət, nə kəmiyyət, nə də hərəkət bildirir. Bunlar yalnız sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir” [4, 337].

Hər hansı bir eyni məna qrupuna aid bağlayıcılarda sinonimlik xüsusiyyətinin olmasına baxmayaraq, onlar cümlə tərkibində hər zaman bir-birini əvəz edə bilmirlər. Bu xüsusiyyət birbaşa cümlənin məna yükü ilə bağlı olub, həmin bağlayıcıların funksional xüsusiyyətləri, eləcə də, cümləyə müəyyən məna çalarının əlavəsi ilə əlaqədardır. Qrammatik mənasına görə “əgər”, “madam ki”, “bir halda ki”, “indi ki”, “hərgah” bağlayıcıları şərt mənasını ifadə edərsə, funksional məna çalarına görə şərt, şübhə, təəssüf,

hər hansı bir fikirlə razılışma, qarşılaşdırma və s. bu kimi mənalara ifadə edə bilirlər ki, bu da təbii ki, kontekstlə bağlı bir haldır. “Əgər yağış yağarsa, onda biz getməyək”, “Madam ki, belə deyil, niyə mənə demədin?”, “Bir halda ki, mən getmirəm, özləri bilər”. Funksional məna çalarlarına görə birinci cümlədə şərtlə yanaşı təəssüf, “ikinci cümlədə “madam ki” heyifislənmək, təəssüflənmək, üçüncü cümlədəki “bir halda ki” bağlayıcısı güzəşt hissi yanaşı inciklik hissi də ifadə edə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “bu bağlayıcılardan “əgər” sözü quruluşca sadə, “bir halda ki”, “madam ki” bağlayıcıları mürəkkəb bağlayıcı hesab olunur. Bu mürəkkəb bağlayıcıların ayrılıqda semantikasında güzəşt ifadə olunsada, onlar cümlə daxilində şərt mənasını bildirməyə xidmət edirlər” [3, 37]. Müəllifin bu fikri həmin bağlayıcıların qrammatik məna növünə aid edilə bilər. Lakin funksional məna müxtəlifliyinə görə həmin bağlayıcılar digər məna çalarları da ifadə edə bilirlər. Elə bu səbəbdən də müəyyən mövqedə onların bir-birini əvəz edə bilməsi mümkün deyildir.

Eynilə də qarşılaşdırma mənalı hərçənd (ki) bağlayıcısı öz əsas qrammatik mənasından əlavə şərt mənasının da ifadəsinə xidmət edə bilər. “Hərçənd ki, savadı yoxdur, onda heç müəllimlik də etməsin” cümləsində qarşılaşdırma mənasından daha çox şərt anlayışı ifadə olunur, təbii ki, funksional aspektdən yanaşsaq. Fikrin təsdiqi üçün həmin cümlədəki fikri “əgər” bağlayıcısı və şərt şəkilçisinin vasitəsilə ifadə edək. “Əgər savadı yoxdursa, onda heç müəllimlik də etməsin”. Bu cür məna əvəzlənməsi hər güzəşt mənası ifadə edən, “hərçənd (ki)” bağlayıcısı ilə başlayan cümlələr arasında mümkün deyil. “Hərçənd ki deyir ki, bu işdən xəbəri yoxdur, yenə də işimizi möhkəm tutmalıyıq” tipli qarşılaşdırma mənalı cümlələrdə bağlayıcının “əgər” bağlayıcısı ilə əvəzlənib eyni məna ifadə etməsi qeyri-mümkündür. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biridir.

Ümumiyyətlə, bağlayıcıların köməkçi nitq hissəsi kimi xüsusi mənası olmasada, onlar hər hansı bir mətndə istifadə olunarkən bu mətnə xas olan məna xüsusiyyətlərini özünün sintaktik funksiyası daxilində canlandırır. Başqa sözlə desək, bağlayıcının əlaqə funksiyası iki qütb təşkil edir. Bu qütübün birincisi qrammatik, ikincisi isə məna əlaqəsi kimi meydana çıxır. Mətnin məna əlaqəsinin formalaşmasında bağlayıcı vasitəçi rolunda çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəsulzadə D. Tabelilik bağlayıcılarının zərflik budaq cümlələrində işlənmə xüsusiyyətləri. ADU, Dil və ədəbiyyat, 2014, № 1.
2. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə tabelilik bağlayıcılarının müqayisəli tədqiqi. ADU, Dil və ədəbiyyat, 2014, № 2.
3. Əhmədov F. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin tədrisi məsələləri. Bakı, 2012.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı,

Shafagat Huseynova

Summary

Functionality of Conjunctions in Speech Situations

Conjunctions are functional parts of speech and morphological units, so, in the functional aspect they are studied as syntactic units. This article discusses the possibilities of conjunctions in the formation of the semantics of sentences and texts.

The given examples reveal the coordinating role of various conjunctions between text components and parts of a complex sentence. In the functional aspect, we are talking about two tasks of conjunction, a grammatical and tone-semantic role.

In addition, conjunctions are considered in the term of productivity of their usage in the language.

Шафагат Гусейнова

Резюме

Функциональность союзов в речевых ситуациях

В данной статье на конкретных примерах показываются координирующая роль различных союзов между компонентами текста, частями сложного предложения. В функциональном аспекте речь идет о двух задачах союзов: грамматической и оттеночной лексико-семантически-посреднической роли. В том числе союзы рассматриваются с точки зрения продуктивности их использования в языке.

*Rəyçilər: fil.f.d., dos. A.Cəfərova,
fil.f.d.C.Babayev*